

IV

Ὁ Εὐριπίδης ἐγεννήθηκε κάπου τὰ 480, τὴ χρονιὰ πού τὰ πλοῖα τῶν Ἑλλήνων κατὰστρεψαν τὸν περσικὸ στόλο στὸ στενὸ τῆς Σαλαμίνας. Ἔτσι ὁ ἀθηναῖος ποιητής, καθὼς μεγαλώνει, ζῆ τὴ μεγάλη ἀκμὴ τῆς πατρίδας του, τὴ δημιουργία τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, ἀκόμα καὶ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο σχεδὸν ὡς τὸ τέλος του. Πειθαίνει τὸ 406 στὴ Μακεδονία, δυὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας.

Στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας ὁ Αἰσχύλος, μεστωμένος ἀντρας πὰ εἶχε πάρει μέρος κι' εἶχε πολεμήσει παληκαρίσια· ὁ Σοφοκλῆς πάλι, ἔφηβος ἀκόμα, εἶχε σύρει τῶν νέων τὸ χορὸ, πού μὲ τὸ τραγούδι του εὐχαρίστησε τοὺς θεοὺς γιὰ τὴ μεγάλη ἐκείνη νίκη.

Ὁ Εὐριπίδης δὲν ἔζησε, ὅπως ὁ Αἰσχύλος κι' ὡς ἓνα σημεῖο κι' ὁ Σοφοκλῆς, τὸν ἀγῶνα τῆς πατρίδας του γιὰ τὸ ἀνέβασμα, τὴν ἐποχὴ τὴν πιὸ εὐλογημένη, ὅταν ἓνας λαὸς ὑπερεντείνοντας τὶς πνευματικὲς καὶ τὶς ὑλικὲς του δυνάμεις παλεύει νὰ ὑψωθῆ, νὰ ἐλευθερωθῆ. Ὅταν ὁ Εὐριπίδης ἀντρώθηκε, ἡ Ἀθήνα εἶχε φτάσει πὰ στὴν κορυφὴ καὶ χαιρόταν ἀκοπα, ὅσα ἦ προηγούμενη γενιὰ εἶχε μὲ τὸ αἷμα τῆς ἀποχτήσει. Ὁ Εὐριπίδης ἔζησε καὶ τὸ κατρακύλισμα τῆς Ἀθήνας.

Τὸ χρονικὸ διάστημα, πού χωρίζει τοὺς τρεῖς μεγάλους τραγικοὺς μεταξύ των, εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ μεγάλο. Τὸ 458 παράστησε ὁ Αἰσχύλος τὴν Ὁρέστειά του. Τρεῖς μόλις χρόνια ἀργότερα ὁ Εὐριπίδης παρουσιάζει τὴν πρώτη του τριλογία. Μὲ τὸ Σοφοκλῆ πάλι ὁ Εὐριπίδης συναγωνίζεται ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, πεθαίνει μάλιστα λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ κεῖνον. Καὶ ὅμως στὸν νεώτερο τραγικὸ μέσα ζῆ ἓνας κόσμος ἐντελῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τῶν δύο ἄλλων.

Τὴ γενιὰ τοῦ Αἰσχύλου τὴ μορφώνουν, τὴν ὠριμάζουν οἱ περσικοὶ πόλεμοι· ὁ λαός, πού κινδυνεύει νὰ ὑποδουλωθῆ στοὺς βαρβάρους καὶ βρίσκει δυὸ φορὲς τὴν πόλη του καμένη καὶ ξεθεμελιωμένη, εἶναι πού πιστεύει βαθιὰ στὴ δική του δύναμη, ἀκόμη περισσότερο στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἥρωές του, γι' αὐτὸ βαστᾶ καὶ νικᾶ. Καὶ πάλι ἡ νίκη δίνει ἀφορμὴ νὰ δυναμώσῃ ἡ πίστη τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ὅχι λίγο. Ὁ Σοφοκλῆς ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος προφταίνει καὶ διαμορφώνεται σὲ σταθερὴ προσωπικότητα πολὺ γρήγορα κι' ἔτσι ὁ πνευματικὸς κλονισμὸς, πού ταραξίει τὴν Ἀθήνα τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πέμπτου αἰῶνα, δὲν τὸν ἀγγίζει διόλου. Ἡ πίστη καὶ ἡ γαλήνη τὸν συντροφεύουν ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Τὴ γενιὰ τοῦ Εὐριπίδη τὴ μορφώνουν οἱ σοφιστές, ὁ Πρωταγό-

ρας, ὁ Γοργίας, ὁ Θρασύμαχος, ἄλλοι. Ὁ κόσμος ζῆ μιὰ κρίση πνευματικῆ ἐντονώτατη, πού ἐκδηλώνεται στή θρησκεία, στήν ἠθική, στήν κοινωνία, παντοῦ. Κλωνισμένη ἢ πίστη στοὺς θεούς, στήν παράδοση - σ' ὅποια παράδοση. Ἐνας ἀπόλυτος ὑποκειμενισμὸς ρίχνει τώρα κάτω κάθε νόμο ἠθικό, κοινωνικό, πολιτικό: ὁ ἄνθρωπος τὸ μέτρο τῶν πραγμάτων ὄλων...

Ἐνας δραματικός, πού ἀνήκει σὲ μιὰ τέτοια γενιά, ποιό πνευματικὸ περιεχόμενον μπορεῖ νὰ δώσει στήν ἡρωϊκὴ παράδοση, τί θὰ ζητήση νὰ ἐκφράσῃ μ' αὐτή;

Πρῶτα πρῶτα μιὰ παρατήρηση, πού τὴν κάνει κι' ὁ πιὸ ἐπιλόλαιος μελετητῆς τοῦ Εὐριπίδη: ὁ τραγικός δὲν ἐσεβάστηκε τὴν μυθικὴ παράδοση· οἱ νεωτερισμοὶ του πάνω σ' αὐτὴ στάθηκαν ἐξαιρετικὰ ἀποτομοί. Καὶ μόνο αὐτὸ δείχνει, πόσο λίγο πιστεύει ὁ ποιητῆς στοὺς μύθους σὰ σὲ ἱερὴ ἱστορία, τὴ στιγμὴ πού τὸ θεωρεῖ δικαίωμά του νὰ τοὺς ἀλλάξῃ ὅσο θέλει. Κάτι ὅμως πού εἶναι πολὺ πιὸ σημαντικό: ὁ δραματικός παραλλάζει τώρα τὴν παράδοση ὄχι γιὰ ν' ἀποκαταστήσῃ μιὰς παλιᾶς ἱερῆς διήγησιν τὴν πραγματικὴ μορφή, γιὰ νὰ ξανακερδίσῃ τὸ πραγματικὸ της νόημα ὅπως κάνει ὁ Πίνδαρος, ὄχι πιά γιὰ νὰ ἐναρμονίσῃ τὶς πράξεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων μὲ τὴ δική του ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ πίστι, ἀλλὰ γιὰ νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἡρωϊκὰ πρόσωπα νὰ ζοῦν τὴ ζωὴ τὴν ἀνθρώπινη μ' ὅλα της τὰ πάθη, μ' ὅλες τὶς ἀγωνίες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος.

Ἡ σύνδεση τῆς τραγωδίας μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐξακολουθεῖ, ἡ παράσταση δίνεται καὶ πάλι μέσα στὸν ἱερὸ περίβολο τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του, ὁ ποιητῆς εἶναι καὶ τώρα ἀναγκασμένος νὰ πραγματευτῆ ἕναν ἡρωϊκὸ μῦθο. Κι' ὅμως ἡ σχέση τῆς τραγωδίας μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴν παράδοση ἔχει καταντήσῃ ἐξωτερικὴ ἐντελῶς. Τὴν πρωτοκαθεδρία στήν παράσταση δὲν ἔπαυσε νὰ τὴν ἔχῃ ὁ ἱερέας τοῦ Διονύσου κι' ὅμως μπροστά του ὁ ποιητῆς κηρύχνει μιὰ διδασκαλία καινούργια, πού ὅσο κι' ἂν κρατῆ ἀκόμα τὴ μυθικὴ παράδοση σὰν ἐκφραστικὸ μέσο, ἀρνιέται κι' αὐτὴν καὶ τοὺς θεούς της.

Στὸ στόμα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων βάζει ὁ ποιητῆς τὸ κήρυγμα τὸ πρωτάκουστο, γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ ἀλλιῶτικα, ὅμως οὐσιαστικὰ δὲν ὑπάρχουν θεοὶ καὶ ἥρωες πιά, μόνο ἄνθρωποι κοινοί, σύγχρονοι, κι' ἄς ἀκοῦν σὲ ἡρωϊκὰ ὀνόματα, ἄνθρωποι, πού μιλοῦν τὴ συνηθισμένη γλῶσσα—ποῦ τοῦ Αἰσχύλου ἢ μεγαλοστομία!—, πού συζητοῦν γιὰ τῆς ζωῆς τὰ προβλήματα χρησιμοποιῶντας τὴν καθιερωμένη ὀρολογία τῶν ρητόρων καὶ τῶν σοφιστῶν, ὕστερα πού ζοῦν ἔρωτες δυνατούς, ἔρωτες παράνομους, διάστροφους, πού μισοῦν, πού ἐκδικιοῦνται, πού προδίνουν, πού ἀπατοῦν χωρὶς κανένα μέτρο οὔτε στὸ πάθος των οὔτε στή σκέψη των.

Ἐνας ποιητῆς, πού εἶναι δεμένος στήν παράδοση, ἀναγκάζεται νὰ ὑποτάξῃ λίγο-πολύ τοὺς ἡρώες του στὰ ἐπεισόδια τοῦ μύθου, πού

είναι από πριν ώρισμένα. Ἡ ἐλευθερία ὅμως, πού κρατεῖ ὁ Εὐριπίδης μπροστά στο μῦθο, καθὼς δὲν τὸν πιστεύει πιά γιὰ ἱστορία, μόνο τὸν χρησιμοποιεῖ σὰν ἓνα ἀπλὸ ὑλικό, πού μπορεῖ νὰ τὸ μετασχηματίσῃ ὅπως κι' ὅσο θέλει—ἡ ἐλευθερία αὐτὴ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ πλάσῃ πραγματικούς ἀνθρώπινους χαρακτήρες, καθὼς ἀφήνει τὴ δράση νὰ προχωρήσῃ ὄχι ὅπου ἐπιβάλλει ὁ παλιὸς γνωστὸς μῦθος, ἀλλὰ ὅπου εἶναι φυσικὸ νὰ προχωρήσῃ μὲ τέτοιους ἢ μὲ τέτοιους ἀνθρώπους.

Γιὰ νὰ ξαναθυμηθοῦμε ἓνα παράδειγμα, γνωστὸ ἀπὸ μιὰ προηγούμενη ὁμιλία, ἡ κορινθιακὴ παράδοση διηγόταν γιὰ τὰ παιδιὰ τῆς Μήδειας, ὅτι τὰ σκότωσαν οἱ Κορίνθιοι, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὴ μητέρα, ἐπειδὴ δὲν τὴν ἤθελαν νὰ τοὺς κυβερνάῃ, ξένη κι' ἐπικίνδυνη γυναῖκα καθὼς ἦταν. Τί χαρακτήρες θὰ μπορούσε νὰ διαπλάσῃ ἓνας παλαιότερος τραγικὸς ἀπ' αὐτὴν τὴν παράδοση, ἂν ζητοῦσε νὰ τὴ δραματοποιήσῃ καὶ τὴν ἴδια στιγμή ἤθελε νὰ τὴ σεβαστῇ, νὰ μὴν τὴν ἀλλάξῃ πολὺ; Ποιὰ θὰ ἦταν ἡ δράση τῆς Μήδειας; Καὶ πῶς θὰ μπορούσε ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὸ ἀξεχώριστο πλῆθος τῶν φονέων νὰ διαμορφώσῃ προσωπικότητες;

Ὁ Εὐριπίδης ἔβαλε τὸ φονικὸ ὄπλο στὸ χέρι τῆς ἴδιας τῆς μητέρας. Εἶναι τώρα ἡ Μήδεια, πού σφάζει τὰ παιδιὰ της, μιὰ περήφανη, δυνατὴ, σκληρὴ γυναῖκα, πού ξέρεي νὰ ἐκδικηθῇ τὴν προσβολὴ τῆς φιλοτιμίας της καὶ νὰ τιμωρήσῃ τὸν ἀχάριστο ἄντρα. Καὶ πάλι μπροστά μας δὲ στέκει μιὰ ἀλύγιστη ἡρωίδα, μονοκόμματη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, μὲ τὴν ψυχὴ κυβερνημένη ἀπὸ μιὰ μονάχα δύναμη, ἓνα πάθος, πού νὰ τὴ σπρώχνῃ σὲ μιὰν ἀπόφαση ἀκλόνητη. Τὸ μῖσος τῆς Μήδειας γιὰ τὸν Ἰάσονα καὶ τὴν καινούργια του γυναῖκα ἔχει πρῶτα νὰ παλέψῃ μὲ τὴν ἀγάπη τὴ μητρικὴ, ἓνας ἀγῶνας σκληρός, πού ζῆ ἡ ἡρωίδα μέσα της. Κι' ὅταν τὸ πάθος ἐπικρατῇ στὸ τέλος κι' ἡ Μήδεια ἐκδικεῖται τὸν ἐχθρό της, τὴ νίκη τὴν ἔχει ἀγοράσει πολὺ ἀκριβὰ μὲ θυσία καὶ τῆς δικῆς της εὐτυχίας.

Ἡ παλαιότερη τραγωδία ἤξερε νὰ παρουσιάσῃ στὴ σκηνὴ ἐξωτερικὲς μόνο συγκρούσεις ἀνάμεσα σὲ δύο ἢ περισσότερα πρόσωπα, καθὼς ἀντιπροσώπευαν διαφορετικὸς κόσμους ἢ τοὺς κινουσαν πάθη διαφορετικά. Ὁ Εὐριπίδης μεταθέτει τὴν σύγκρουση στὴν ψυχὴ τοῦ ἐνός. Ὑπάρχουν τώρα ψυχές, πού τις βλέπομε νὰ ὀριμάζουν μέσα στὸ δράμα μπροστά στα μάτια μας. Κι' ὑπάρχουν ἄλλες, πού τις δέρονται πάθη ἀντίθετα τὴν ἴδια στιγμή, μῖση κι' ἀγάπες, ἀλλοῦ νὰ δείχνῃ τὸ λογικὸ κι' ἀλλοῦ νὰ σέρνῃ τὸ πάθος ἀχαλίνωτο—ψυχές ὄχι μονοκόμματες, μὲ ἀκλόνητη θέληση, ἀλλὰ πού τις ταράζει ὁ δισταγμὸς κι' ἡ τύψη ὕστερα.

Αὐτὸς ὁ ἀγῶνας μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνθρώπινος, ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ὄχι ἡρωικός. Μιὰ ἡρωικὴ ψυχὴ δὲ δίνει θέση μέσα της στὴν ἀμφιβολία καὶ στὸ μετανιωμό, εἶναι πάντα μονοκόμματη, γερὴ, ἀσειστή. Στὴ γῆ ἐδῶ κάτω τέτοιοι σκληροὶ τύποι βρίσκονται δύσκολα, μὰ

γι' αὐτὸ ἀκριβῶς κι' ὁ ἥρωικός κόσμος ζῆ σὲ μιὰν ἐποχὴ, ποὺ τὴ χω-
ρίζουν τόσοι αἰῶνες ἀπὸ τῶν κοινῶν θνητῶν τῆ γενιά. Ὡστόσο ὁ Εὐρι-
πίδης δὲν παρουσιάζει στὸ σημεῖο αὐτὸ μόνο ἐξανθρωπισμένα τὰ
ἥρωικά πρόσωπα.

Γιὰ νὰ ἐκφράσῃ ὁ τραγικός τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ποὺ κάποτε στέ-
κει πολὺ χαμηλά, δὲ διστάζει νὰ κατεβάσῃ τοὺς παλιούς ἥρωες στὴ γῆ
κάτω, νὰ τοὺς παρουσιάσῃ κουρελλιασμένους νὰ ζητιανεύουν, νὰ σκου-
πίζουν αὐλές, νὰ κάνουν ἄλλες δουλειές χειρωναχτικές, φτωχοὶ κι' ἄθλιοι.
Καὶ προπαντὸς οἱ ψυχές των εἶναι πολὺ συχνὰ ταπεινές, τιποτένιες.
Παλιὲς ἥρωικές μορφές, σεβαστὲς μέσα στὴν παράδοση ἀντιπροσω-
πεύουν τώρα τοὺς χυδαίους τῆς ζωῆς, τοὺς ἀπατεῶνες, τοὺς ταπεινοὺς
ἐγωιστὲς, τοὺς ὑποκριτὲς, τοὺς ἄλλοπρόσαλλους, τοὺς δειλοὺς.

Ὅσο ἀπέχει ἡ εὐγενικὰ μορφή τοῦ ὀμηρικοῦ Μενελάου, τοῦ Με-
νελάου, ποὺ ἡ παλιὰ παράδοση τὸν φαντάζεται νὰ ζῆ ἀθάνατος στὰ
μαγεμένα Ἡλύσια, ἀπὸ τὸν ἥρωα, ποὺ ἀκούει στὸ ἴδιο ὄνομα στὶς
τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη! Σκληρὸς καὶ δόλιος καὶ ταπεινὸς σὲ μιὰ
ἀπὸ αὐτὲς ζητᾷ ὁ Μενέλαος μαζί μὲ τὴν ἀντάξια κόρη του, τὴν Ἑρ-
μιόνη, μιὰν ἐλαφρόμυαλη, κακόψυχη ἐγωίστρια, νὰ καταστρέψῃ μὲ
κάθε τρόπο τὴν Ἀνδρομάχη, τοῦ σκοτωμένου Ἑκτορα τὴ γυναῖκα,
ποὺ ζῆ τώρα σκλάβα παλλακίδα στὸ παλάτι τοῦ Νεοπτόλεμου στὴ
Φθία. Ἀπὸ αὐτὴν ἔχει ἀποχτήσει παιδί ὁ Νεοπτόλεμος, ἀπὸ τὴ νό-
μιμη γυναῖκα του, τὴν Ἑρμιόνη, ὄχι. Κι' αὐτὴ νοιώθει, πὼς ἔχει χίσει
τὴν ἀγάπη τοῦ ἀντρός της, τὴ θέση της φοβᾶται, πὼς θὰ τὴν πάρῃ
ἡ σκλάβα· γι' αὐτὸ πρέπει κι' ἡ Ἀνδρομάχη καὶ τὸ παιδί της νὰ λεί-
ψουν ὅπως - ὅπως. Μιὰν ἐποχὴ, ποὺ ὁ Νεοπτόλεμος λείπει στοὺς Δελ-
φούς, ἡ Ἑρμιόνη μηνάει κι' ἔρχεται ὁ πατέρας της ἀπὸ τὴ Σπάρτη.
Ἡ Ἀνδρομάχη νοιώθει τὸν κίνδυνο καὶ γιὰ νὰ σωθῆ καταφεύγει στὸ
ιερὸ τῆς Θέτιδας, ἀφοῦ πρῶτα ἔκρουσε κάπου τὸ παιδί της. Ὁ Μενέ-
λαος ὅμως τὸ βρίσκει κι' ἀμέσως τὸ χρησιμοποιεῖ σὰ δόλωμα, γιὰ
ν' ἀναγκάσῃ τὴ δυστυχισμένη μητέρα ν' ἀφήσῃ τὸ καταφύγιό της·
ἢ τὸ παιδί της, λείει, θὰ σκοτώσῃ ἢ ἐκείνην. Κι' ὅταν αὐτὴ στὴν ἀπελ-
πισία της ἀφήνῃ τὸ βωμὸ καὶ στέκεται νὰ τὴν πιάσουν, πόσην ἀτιμία
φανερώνουν τὰ λόγια τοῦ ἐχθροῦ της, πὼς τὸ δῆλημα ἦταν μονάχα
γιὰ νὰ βάλουν κι' ἐκείνη στὸ χέρι· αὐτὴ θὰ σκοτωθῆ ἔτσι κι' ἄλλιῶς,
γιὰ τὸ παιδί θ' ἀποφασίσῃ ἡ Ἑρμιόνη ὅ,τι θέλει. Τὴν τελευταία
στιγμὴ ἡ Ἀνδρομάχη ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸν Πηλέα, τὸν παπποῦ τοῦ
Νεοπτόλεμου, ἐνῶ ὁ Μενέλαος δειλὸς καὶ ταπεινὸς καὶ ἀνίκανος
ν' ἀντιμετρηθῆ καὶ μ' ἓνα γέροντα ἀκόμη, βρίσκει μιὰ πρόφαση πρό-
χειρη καὶ φεύγει ἀφήνοντάς τὴν κόρη του ἐντελῶς ἀπροστάτευτη.

Ἀντίστοιχη δειλία καὶ ταπεινότητα δείχνει καὶ στὸν Ὀρέστη ὁ
Μενέλαος, σωστὸ παράδειγμα 'πονηρίας ἡθους'. Μὰ καὶ στὸν ἀδερφό
του, τὸν Ἀγαμέμνονα, δὲν ἀντικρούσομε κανέναν καλύτερο. Μᾶς πα-
ρουσιάζεται στὴν Αὐλίδα τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας ἀρχηγός, ποὺ ἀντὶ

νὰ κυβερνάη τὸ στρατὸ κυβερνεῖται ἀπὸ κεῖνον, μιὰ ψυχὴ ματαιόδοξη, ποὺ κολακεύοντας τὸν ὄχλο ἀγωνίστηκε νὰ πάρῃ τὴν ἀρχηγία, ποὺ δέχεται νὰ θυσιάσῃ τὴν κόρη του τὴν Ἰφιγένεια, μόνο γιατί φοβᾶται τὸ πλῆθος, ποὺ μετανοιώνει ὕστερα, πιάνει νὰ γράψῃ καινούργιο γράμμα, γιὰ νὰ ματαιώσῃ τὸν ἐρχομὸ της, μετανοιώνει πάλι, τὸ σβύνει, ξαναγράφει, σφραγίζει, ξεσφραγίζει . . . Πῶς μπορεῖ νὰ σταθῇ γιὰ πρότυπο ζωῆς ἓνας ἥρωας, ποὺ ἔχασε κάθε ἥρωικὸ στοιχεῖο κ' ἔγινε, ὅπως πολὺ σωστὰ παρατήρησαν, ἡ πιστὴ εἰκόνα ἑνὸς πολιτικοῦ σύγχρονου μὲ τὸν ποιητὴ, ἀλλοπρόσαλλου, ποὺ τοῦ λείπει ἡ σταθερότητα καὶ ἡ δύναμη νὰ κυβερνήσῃ, ποὺ γίνεται ἓνα παιχνίδι στὰ χέρια τοῦ ὄχλου, ποὺ σέρνεται ἀντὶ νὰ σύρῃ;

Θαυρεῖς καὶ χαίρεται ὁ Εὐριπίδης νὰ ταπεινώνη ἥρωικὲς ψυχές: Τὴ μορφὴ τῆς Ἡλέκτρας τὴν εἶχε παρουσιάσει στὴ σκηνὴ καὶ ἡ παλαιότερη τραγωδία τὴν κόρη, ποὺ ζῆ μὲ τὴν ἀνάμνηση τοῦ πατέρα της καὶ ποὺ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ μένη κοντὰ σ' αὐτούς, ποὺ τῆς τὸν εἶχαν σκοτώσει, βασανισμένη, περιφρονημένη, μισῶντας καὶ μισούμενη. Ὅμως πρῶτος ὁ Εὐριπίδης τὴν ταπείνωσε τόσο, σωματικὰ καὶ ψυχικὰ. Ἡ Ἡλέκτρα παρουσιάζεται τώρα γυναῖκα ἑνὸς ἄσημου, φτωχοῦ χωρικοῦ, ἓνας γάμος, ποὺ τὸν εἶχε ἐπιβάλλει ὁ Αἴγισθος, γιὰ ν' ἀποφύγῃ μιὰ μελλοντικὴ τυχὸν ἐκδίκηση. Κακοντυμένη, κουρελλιασμένη, ἀλουστητὴ τὴ βλέπομε νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀθλία καλύβα της, ὅπου ζῆ μιὰν ἄχαρη ταπεινὴ ζωὴ, καὶ νὰ πηγαίνει μὲ τὴ στάμνα στὸν ὄμο γιὰ νερό. Στὴ βρῦση πήγαιναν τοὺς ἥρωικοὺς καιροὺς ὅλες οἱ βασιλοπούλες, ἔκαναν καὶ τίς ἄλλες δουλειές τοῦ σπιτιοῦ· μὰ δὲν ἔχει παρὰ νὰ θυμηθῇ κανεὶς τὴν ὀμηρικὴ Ναυσικᾶ, γιὰ νὰ καταλάβῃ, πόση ἀπόσταση χωρίζει τίς ἡρωίδες τίς παλιές, ποὺ κρατοῦν πάντα τὴν ἀρχοντιά των ἀμείωτη, ἀπὸ τὴν Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ δὲν ἔχει μόνο τὸ σῶμα ἐξαθλιωμένο, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴ. Ὅταν ἔρχεται ὁ ἀδερφός της ὁ Ὀρέστης ἀπὸ τὰ ξένα καὶ τῆς φανερώνεται καὶ παίρνουν ὕστερα μαζί τὴν ἀπόφαση νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ θάνατο τοῦ πατέρα των σκοτώνοντας τοὺς δολοφόνους του, ἡ Ἡλέκτρα, γιὰ νὰ φέρῃ τὴ μητέρα της στὴν παγίδα, στέλλει καὶ τὴ φωνάζει, πῶς τάχα μόλις ἐγέννησε κ' ἔχει τὴν ἀνάγκη της. Πόσην ἀθλιότητα φανερώνει ἡ ἐκμετάλλευση αὐτῆ τοῦ μητρικοῦ φίλτρου, ποὺ ἡ Κλυταιμίστρα κρούβει ἀκόμα μέσα στὸ στήθος της! Κι' ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴ σφαγὴ ἀρχίζει ὁ μετανοιωμός· καὶ τὰ δυὸ τ' ἀδέρφια μπροστὰ στὸ αἱματωμένο σῶμα αὐτῆς, ποὺ σκότωσαν καὶ ποὺ στάθηκε ὥστόσο μητέρα των, ἀνιστοροῦν τὴ σκηνὴ τοῦ φόνου, τῆς σκοτωμένης τὰ παρακάλια, ὅλες τίς λεπτομέρειες—ψυχὲς ἀθλιες, ποὺ τίς τσακίζει ἡ τύψη κ' ἡ ἀπελπισία.

Πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἥρωικὴν ἀθλιότητα στέκει ἓνας μόνο, ὁ αὐτουργός, ὁ ταπεινὸς ἄντρας τῆς Ἡλέκτρας, ποὺ νοιώθει, πόσο ἀταίριαστος εἶναι ὁ γάμος του μὲ μιὰ βασιλοπούλα καὶ ποὺ γι' αὐτὸ δὲν τολμάει νὰ τὴν κάμῃ γυναῖκα του στὰ σωστά. Αὐτὸς δὲν ἀνήκει καθό-

λου στὸν ἡρωικὸ κόσμον κα' ὅμως ἠθικὰ εἶναι ἀνυψωμένος πολὺ πρὸ πάντων ἀπὸ τοὺς ἥρωες τῆς παράδοσης.

Οἱ ὄροι ἔχουν ἀντιστραφή, γιὰ μιὰ λίγο πρὸ παλιὰ γενιὰ κάτι ἀνήκοιστο. Οἱ ἥρωες δὲ δίνουν πρὸ τὸ παράδειγμα μὲ τὸ ἀπόλυτο κῦρος, πρὸ ἀπὸ τὰ βάρη τῶν αἰώνων φωτίζει τοὺς θνητούς. Εἶναι οἱ ἀνυψωμένοι θνητοὶ τώρα, πρὸ προβάλλουν τὸν ἑαυτό των γιὰ πρότυπο ἀπέναντι σὲ μιὰν ἀνήθικη ἡρωικὴ ἐποχὴ, πρὸ δὲ χύνει καμμιὰ λάμψη πρὸ. Οἱ πράξεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων ἀποχτοῦν τώρα ἀρνητικὴν ἀξία, κηρύττουν τί δὲν πρέπει νὰ πράξη ὁ θνητός, πρὸ στέκει πρὸ πάντων ἀπὸ κείνους. Τί μορφωτικὴ ὅμως δύναμη μπορεῖ νὰ ἔχη πρὸ ἡ παράδοση μὲ θεοὺς καὶ ἥρωες κατεβασμένους πρὸ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνθρώπων.

Γιατί αὐτὲ οἱ θεοὶ στέκουν τώρα ψηλότερα. Καὶ σ' αὐτοὺς ἐνάντια ὑψώνει ὁ θνητὸς τὸν ἑαυτό του. Ὅχι πρὸ οἱ θεοὶ κριτὲς τῶν ἀνθρώπων, μόνον οἱ ἀνθρώποι τῶν θεῶν.

Ἡ πράξη τοῦ Ὀρέστη, νὰ σκοτώσῃ τὴ μητέρα του, εἶναι γιὰ τὸν ποιητὴ ἀνόσια. Καὶ ὅμως τὸ φόνον τῆς Κλυταιμῆστρας τὸν εἶχε, ἰέει, ἐπιβάλλει στὸν Ὀρέστη ὁ δελφικὸς θεός. Τόσο τὸ χειρότερον! Στὴ συμμετοχὴ αὐτὴ τοῦ Ἀπόλλωνα σ' ἓνα τέτοιο κατάρματο ἔργον ὁ ποιητὴς βλέπει τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι ὁ θεὸς κάθε ἄλλο πρὸ ἠθικὴ δύναμη εἶναι. Σὲ τέτοια περίπτωσιν ὁ Πίνδαρος, ἂν εἶχε φτάσει στὸ σημεῖον νὰ καταδικάσῃ μέσα του τὴ μητροκτονία, ἐξάπαντος θὰ φρόντιζε ν' ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν αὐτὴ τὸν Ἀπόλλωνα, τὸν θεόν, πρὸ ἀπὸ τὴ φύσιν του κατέχει περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν σοφίαν. Ὁ Εὐριπίδης τὸν ἀφήνει καὶ τὸν κάνει στόχον, γιὰ νὰ δεχτῇ τὴν ἐπίθεσιν ἀπ' ὅλα τὰ μέρη. Τονίζει τὴν ἀσοφίαν του ἀκριβῶς, τὴν κακίαν του, τὴν ἀνικανότητά του νὰ ξεχωρίσῃ τὸ καλὸν καὶ τὸ σωστόν. Ὁ ἴδιος ὁ Ὀρέστης, πρὸ καταλαβαίνει, πόσον φοβερὴ εἶναι ἡ πράξιν του καὶ πρὸν καὶ ὕστερον ἀπ' αὐτήν, ρωτᾷ ἂν ἔχη νὰ κάμῃ μ' ἓναν πραγματικὸν θεόν, πρὸ τὸν διατάζει, ἢ μ' ἓναν ἀλάστορα, μ' ἓναν δαίμονα τῆς κόλασης, πρὸ πῆρε τὴν ὄψιν ἑνὸς θεοῦ. Ὡς καὶ ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὁ ἴδιος ὁ δολοφονημένος, λέει, ἂν μπορούσε, θὰ ἔπεφτε στὰ πόδια τοῦ γιοῦ του καὶ θὰ τὸν ξόρκιζε νὰ μὴν ἐπιχειρήσῃ ἓνα τέτοιο ἔγκλημα, νὰ σκοτώσῃ τὴν μητέρα του, θὰ τοῦ ζητοῦσε νὰ μὴν ἐκδικηθῇ τὸ θάνατόν του μ' ἓναν τέτοιο ἀνίερον τρόπον.

Στὴν ἀνοσιότητα τοῦ θεοῦ, πρὸ ζητᾷ αἷμα πρὸ πάντων στὸ αἷμα, ἀντιπροβάλλει ὁ ποιητὴς ἓναν θνητὸν μὲ μιὰν ἀνώτερον ἠθικὴν. Καὶ δὲν εἶναι μοναδικὸν τὸ παράδειγμα αὐτόν. Ὡς καὶ ἀπὸ τὸν ὕπατον τῶν Ὀλυμπίων, τὸν πατέρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, τὸ Δία, πρὸ πάντων τολμᾷ τώρα ἓνας ἀνθρώπος τῆς γῆς νὰ ὑψώσῃ τὸ ἀνάστημά του:

Θνητὸς ἐγὼ στὴν ἀρετὴν σὲ νικῶ ἔσένα,
τὸ μέγα θεόν, γιὰτί δὲν πρόδωσα τὰ τέκνα

τοῦ Ἡρακλῆ. Στὰ ξένα μόνο κλινάρια ξέρεις
ὅ,τι δὲ δίνουν νὰ ῥχεσαι κρυφὰ νὰ παίρνῃς,
μὰ τοὺς φίλους σου νὰ σώζῃς δὲν ξέρεις. Εἶσαι
ἄμναλος θεὸς λοιπόν, ἀφοῦ δίκιος δὲν εἶσαι.

[Κ. Βάραλης] *)

Ἡ κατάρα τῶν θνητῶν βαραίνει τώρα τοὺς θεούς: Κανένας μικρότερος ἀπὸ τὸν δελφικὸν Ἀπόλλωνα εἶναι στὸν Ἰωνα ἀναγκασμένος ν' ἀκούσῃ τὸ ἀνάθεμα μιᾶς γυναίκας, τῆς Κρέουσας, καὶ νὰ σκύβῃ τὸ κεφάλι. Ὁ θεὸς σὲ παλιὰ χρόνια τὴν εἶχε πλησιάσει παρ' ὅλη τὴν ἀντίστασή της καὶ ὕστερα τὴν εἶχε ἀφήσει γιὰ πάντα. Ἐκείνη κατώρθωσε τὴν ἔνωσή της μὲ τὸ θεὸ νὰ τὴν κρατήσῃ μυστικῆ ἀπὸ τοὺς δικούς της καὶ ὅταν ἦρθε ὁ ὥρα, ἔτρεξε σὲ μιὰ σπηλιά, ἐγέννησε, παράτησε ἐκεῖ τὸ νεογέννητο καὶ πιά δὲν τὸ ξαναεἶδε. Ἀπὸ τότε πέρασε πολὺς καιρὸς, μὰ τὴ μητέρα τὴν τρώει πάντα ὁ καημὸς, ὅτι ὁ γυιὸς της δὲ ζῆ, ὅτι τὸν ἔφαγαν τὰ ὄρνια, καθὼς τὸν βροῆκαν πεταμένο. Καὶ τώρα - τὸν καιρὸ πού παίζεται τὸ δράμα - βλέπει τὸν παλιὸ ἔραστή της ἰδιότροπο γιὰ τὸ δικό της, τὸ δικό των παιδι νὰ φροντίζει, πῶς ὁ θνητὸς ἄντρας της, ὁ Ξοῦθος, θὰ βροῆ τὸ δικό του νόθο γυιό. Σὲ μιὰ στιγμὴ ἀπελπισιᾶς ξεσπάει ἀβάσταχτο τὸ μυστικό, χρόνια τώρα φυλιγμένο στὸ στήθος τῆς γυναίκας, καὶ μιὰ φριχτὴ κατάρα γιὰ τὸν ἄπιστο ἔραστή, τὸν ἄκαρδο πατέρα:

Ἄλοίμονο! στὰ ὄρνια θροφή, χαμένο
τὸ παιδί μου, μὰ καὶ παιδί σου, τὸ ἄθλιο,
καὶ σὺ μὲ τὴν κιθάρα παίζεις
Τραγουδῶντας παιᾶνες!

* * *

Σὲ μισεῖ ἡ Δῆλος καὶ οἱ βλαστοὶ τῆς δάφνης
στοῦ φοίνικα τοῦ ἄβρόχομον τὸ πλάι,

*) Ἄρετῆ σε νικῶ θνητὸς ὢν θεὸν μέγαν·
παῖδας γὰρ οὐ προύδωκα τοὺς Ἡρακλέους.
Σὺ δ' ἐς μὲν εὐνάς κρύφιος ἠπίστω μολεῖν,
τ' ἀλλότρια λέκτρα δόντος οὐδενὸς λαβόν,
σώζειν δὲ τοὺς σοὺς οὐκ ἐπίστασαι φίλους.
Ἄμαθῆς τις εἶ θεός, ἢ δίκαιος οὐκ ἔφυς (Ἡρακλ. Μ. 312).

Ἡ τελευταία φράση θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθῆ καλύτερα:

... εἶσαι

ἄμναλος θεὸς λοιπόν ἢ, ἂν ὄχι, ἄδικος!

κεῖ, πού ἢ Διτῶ σὲ γέννησε στὸ Δία,
σεμνή της γέννα! *)

Στὸ τέλος δείχεται, πὼς ὁ θεὸς εἶχε φροντίσει γιὰ τὸ γιὸ του καὶ τὸν εἶχε μεγαλώσει κοντὰ του. Μὰ καὶ πάλι δὲν κατορθώνει ν' ἀνυψωθῆ, γιὰτὶ ὁ δραματικὸς δὲ θέλει νὰ τὸν ἀνυψώσῃ. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸ γιὸ του τὸν Ἴωνα τὸ θρόνο τῆς Ἀθήνας ὁ Ἀπόλλωνας ξεγελάει τὸν Ξούθου δίνοντάς του τὸ χρησμὸ, ὅτι ὁ νέος εἶναι δικὸς του, τοῦ Ξούθου παιδί. Ὁ θεὸς ἐκμεταλλεύεται τὴν τυφλὴ πίστη τοῦ θνητοῦ στὸ δελφικὸ μαντεῖο γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰ προσωπικά του συμφέροντα. Ὁ Ξούθου μένει βέβαια γελασμένος, ὅμως ποιὸς ὁ ταπεινωμένος, ὁ θνητὸς ἢ ὁ θεός;

Στὸ τέλος τῆς τραγωδίας ἔρχεται ἀντὶ γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα ἢ Ἀθηνᾶ ὁ ἴδιος, λέει, δὲ θέλησε νὰ παρουσιαστῆ, μήπως τὸν κατηγορήσουν γιὰ τὰ παλιά:

*ἔς ὄψιν σφῶν μολεῖν οὐκ ἠξίου,
μὴ τῶν πάροιθε μέμψις ἔς μέσον μόλη (1557).*

Πόση ταπείνωση! Καὶ στὸν Ὅμηρο ὁ θεὸς δὲν ἔχει ἀποχτήσῃ ἀπόλυτη ἠθικὴ δύναμη, μὰ οὔτε κι' ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιὰ τέτοια ἀπαίτηση ἀπὸ αὐτόν. Τὸ μεγαλεῖο των δὲν τὸ χάνουν ποτὲ οἱ Ὀλύμπιοι ὅ,τι κι' ἂν κάμουν. Ὅταν ὅμως ἓνας θεὸς καταντήσῃ νὰ ντρέπεται γιὰ τ' ἀδικήματά του, νὰ φοβᾶται νὰ παρουσιαστῆ μπροστὰ στὸ θνητό, ὅπως γίνεται στὸν Εὐριπίδη, θὰ πῆ πὼς ἔπαυε πιά νὰ εἶναι θεός.

Ὁ ποιητὴς δὲ φροντίζει πιά ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τοὺς μύθους ὅσα στοιχεῖα θεωρεῖ ἀνάρμοστα· τὸ χάσμα, πού τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸ μυθικὸ κόσμο, εἶναι τόσο μεγάλο, ὥστε ἡ παράδοση κλονίζεται σὰ σύνολο πιά, ὄχι σ' ἓνα-δυὸ σημεῖα, πού νὰ μποροῦν εὐκόλα νὰ διορθωθοῦν. Ὅσῳ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐριπίδη, τὸ ἀναθραμμένο μὲ τὸν ὀρθολογισμὸ τὸ σοφιστικὸ, ὅτι τοὺς μύθους ζητάει νὰ τοὺς διορθώσῃ ἐκεῖ, πού τοῦ παρουσιάζονται ν' ἀντιβαίνουν ἂν ὄχι

*) Οἱμοι μοι· καὶ νῦν ἔρρει
πτανοῖς ἄρπασθεις θοῖνα
παῖς μοι—καὶ σός, τλάμων·
σύ δὲ κιθάρα κλάζεις
παιᾶνας μέλων.

* * *

Μισεῖ σ' ἄ Δᾶλος καὶ δάφνας
ἔρνεα φοίνικα παρ' ἄβροκόμαν,
ἔνθα λοχεύματα σέμν' ἐλοχεύσατο
Λατὼ Δίοισί τε καρποῖς (902, 919).

πιά στην αντίληψή του τὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ στὴ λογική. Μὲ τέτοια μέτρα παίρνει καὶ κρίνει ἀρκετὲς φορές τὴν παράδοση τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ στεκόταν βέβαια πολὺ μακριὰ ἀπὸ μικρόλογους ὑπολογισμούς. Θ' ἀναφέρω μόνο μιὰ περίπτωση :

Μιὰ σκηνὴ ἀπὸ τὶς "Χορηφὸρες" τοῦ Αἰσχύλου παρουσίαζε τὴν "Ἠλέκτρα" ν' ἀναγνωρίζει τὸν ἀδερφό της τὸν "Ορέστη" ἀπὸ τὸ βόστρυχο, ποὺ ἐκεῖνος εἶχε ἀκουμπήσει στὸν πατρικὸ τάφο καὶ ποὺ ἔμοιαζε μὲ τὰ δικά της μαλλιά ἀπὸ τὰ πατήματα, ποὺ θύμιζαν τοῦ δικοῦ της ποδίου τὴν κόψη· τέλος ἀπὸ τὸ ροῦχο, ποὺ φοροῦσε ὁ "Ορέστης" καὶ ποὺ τὸ εἶχε ἡ ἴδια ὑφάνει. Μιὰ σκηνὴ περίφημη, ποὺ ἔμεινε πολὺν καιρὸ στὴν ἀνάμνηση τῶν "Ἀθηναίων".

Γιὰ τὸν Εὐριπίδην ὅμως μοναχὰ τὴ γλεύη ἀξίζει ἓνας τέτοιος ἀναγνωρισμὸς ἀνόητος καὶ ἀδύνατος. Στὴν "Ἠλέκτρα" τοῦ ὀ νεώτερος τραγικός ἐπινοεῖ μιὰ σκηνὴ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ διασύρῃ τοῦ πεθαμένου συναδέρφου τοῦ τὴν τέχνη. "Ἐνας γέρος παλιὸς ὑπηρέτης τοῦ παλατιοῦ παρουσιάζεται ν' ἀντιπροσωπεύῃ τὴν ἀφέλεια τοῦ Αἰσχύλου, ἡ "Ἠλέκτρα" μὲ τὴ λογική της τὸ νέο πνεῦμα. "Ὁ γέρος εἶναι τώρα, ποὺ εἶδε στὸν τάφο τοῦ "Ἀγαμέμνονα" τὸ βόστρυχο τοῦ "Ορέστη", τὸν πλησιάζει στὰ μαλλιά της "Ἠλέκτρας" καὶ τὰ βρίσκει νὰ μοιάζουν· ποὺ τῆς ζητάει ὕστερα νὰ συγκρίνῃ τὰ πατήματά της μὲ τὰ ἴχνη, ποὺ ἀφῆκε ὁ ἀγνωστος, γιὰ νὰ ἴδουν ἂν πρόκειται πραγματικὰ γιὰ τὸν ἀδερφό της" ποὺ κάνει τέλος τὴ σκέψη, ἂν δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὸν γνωρίσουν ἀπὸ τὸ ροῦχο, ποὺ τοῦ εἶχε ἡ ἴδια ἡ "Ἠλέκτρα" ὑφάνει, ὅταν τὸν ἔδιωξαν ἀπὸ τὸ "Ἄργος", γιὰ νὰ σωθῆ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Αἰγίσθου. "Ὁμως ἡ "Ἠλέκτρα" δὲν ἔχει παρὰ νὰ εἰρωνευτῆ τὰ γεροντικὰ αὐτὰ παραληρήματα τοῦ ὑπηρέτη, ποὺ πιστεύει, πὼς μπορούν νὰ μοιάζουν τὰ μαλλιά ἐνὸς ἀνδρός, ποὺ γυμνάζεται στὶς παλαιστρες, μὲ μιᾶς γυναίκας, καὶ ζητάει νὰ στηρίξῃ τὴν ἀναγνώριση σὲ μιὰν ὁμοιότητα, ποὺ μπορεῖ τὸ κάτω-κάτω νὰ εἶναι καὶ τυχαία. Εἶτε θαρρεῖ, πὼς εἶναι δυνατὸ ἓνα γυναίκειο πόδι νὰ εἶναι ὅσο ἓνα ἀντρικὸ μεγάλο. "Ὅσο γιὰ τὸ ροῦχο, πρῶτα-πρῶτα ποὺ ὅταν ἔφυγε ὁ ἀδερφός της ἐκεῖνη ἦταν μικρὴ καὶ δὲν ἤξερε ἀπὸ ἀργαλειό. Κι' ὕστερα μπορεῖ ποτὲ μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια ὁ "Ορέστης" νὰ φορῆ ἀκόμη τὸ ἴδιο ροῦχο; μεγάλωνε μήπως καὶ αὐτὸ μαζί του ;

Τὰ πρόσωπα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδην οὐσιαστικὰ ἀνήκουν στὴ σοφιστικὴ γενιά, ποὺ ζῆ καὶ συζητεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πέμπτου αἰῶνα στὴν "Ἀθήνα". Καὶ στὸ παλαιότερο δράμα, εἶναι ἀλήθεια, ἡ ἀντίθεση δύο προσώπων προκαλοῦσε ἓναν ἀγῶνα λόγων ἀνίμεσά των· ὅμως τοῦ Εὐριπίδην μοναχὰ οἱ ἥρωες θαρρεῖς, πὼς ἔχουν βγῆ ἀπὸ μιὰ σύγχρονη ρητορικὴ σχολή, πὼς ἔχουν γίνῃ ἀκροατὲς τοῦ Πρωταγόρα, τοῦ Πρόδικου ἢ ὁποιοῦ ἄλλου σοφιστῆ, καθὼς τοὺς ἀκοῦς νὰ συζητοῦν, νὰ δείχνουν μάλιστα ἰδιαίτερη προτίμηση γιὰ ζητήματα θεωρητικά, ποὺ πολλὰς φορές δὲν ἔχουν κανὲν σχέση στενὴ μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς τραγωδίας, νὰ ποῦμε, ἂν ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ

είναι απόλυτη ἢ σχετική, ἂν ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος θεσμὸς ἀνήκη στὸ φυσικὸ ἢ στὸ θετὸ δίκαιο, ἂν ἡ σχέση ἐνὸς ἀντικειμένου μὲ τὴν ὀνομασία του εἶναι ἐξωτερική, θετὴ ἢ ἐσωτερική, φυσική, καὶ ἄλλα. Στὸν Εὐριπίδη κάθε στιγμή ἀκοῦς γνωμικὰ σὲ ἀταίριαστες ὥρες ἀπὸ ἀταίριαστα στόματα.

Προπαντὸς οἱ ἥρωές του ἐνσαρκώνουν στὴν ἀντίθεσή των τὴν πίστη τοῦ Πρωταγόρα, ὅτι κάθε λόγος ἔχει καὶ τὸν ἀντίλογό του, γιὰ κάθε ρώτημα ὑπάρχει μιὰ καταφατικὴ ἀπόδειξη καὶ τὴν ἴδια στιγμή μιὰ ἀναίρεση μὲ ὄχι λιγώτερα καὶ ἀδυνατώτερα ἀποδειχτικά μέσα. Ποιὰ πολιτεία εἶναι προτιμότερη, ἢ μοναρχία ἢ ἢ δημοκρατία; ποιὸς βίος ἀνώτερος, ὁ θεωρητικὸς, αὐτοῦ ποὺ ἀποτραβειέται ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ ζῆ μὲ τὴ σκέψη του ἢ ὁ πρακτικὸς, αὐτοῦ ποὺ παίρνει ἐνεργὸ μέρος στὴς ζωῆς τὴν κίνηση; Ἄξιζει ἢ γυναῖκα νὰ κἀθεται κλεισμένη στὸ σπίτι ἢ πρέπει νὰ παλέψη κι' αὐτὴ σὰν τὸν ἄντρα στὸν κόσμον ἔξω; Τὰ προβλήματα αὐτὰ κι' ἄλλα πολλὰ βασανίζουν τοὺς ἥρωες τοῦ Εὐριπίδη—τὸν ἴδιο τὸν Εὐριπίδη, μὰ μέσα ἀπὸ τὴ σύγκρουση τῶν ἀντίθετων καὶ ἰσόβαρων ἐπιχειρημάτων θετικὸ συμπέρασμα δὲν μπορεῖ νὰ βγῆ κανένα.

Μιὰ καινούργια σοφία προσπαθεῖ νὰ ἐκφραστῆ τώρα μὲ τὸν ἥρωικὸ κόσμον. Τὸ κατορθώνει;

Καὶ οἱ παλαιότεροι ποιητὲς χρησιμοποιοῦν τὴν παράδοση σὰν ὄργανο τῆς σοφίας των. Κι' αὐτοὶ ζητοῦν νὰ τὴν ὑποτάξουν κάτω ἀπὸ τὴ δική των πίστη. Ὅμως σ' αὐτοὺς ὅλους ἡ παράδοση ὅσο κι' ἂν παραλλάξῃ τὸ πνευματικὸ της περιεχόμενον, μένει πάντοτε μιὰ ἀξία θετική. Τὴν ἀνθρώπινη πρόοδο, τὰ ἀνθρώπινα ἰδανικὰ οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες τῆς παράδοσης τὰ κάνουν ἀμέσως δικά των κι' ἔτσι κατορθώνουν νὰ στέκουν πάντα πρὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ θνητό. Ὁ ποιητὴς ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύῃ σ' αὐτοὺς καὶ ξαναπλάθοντάς τους μέσα του μπορεῖ καὶ πάλι νὰ τοὺς προβάλῃ σὰν πρότυπο ζωῆς. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο κατορθώνει ἡ παράδοση νὰ διατηρῆ μιὰν ὑπέριστα πνευματικὴ ἀξία.

Ὅμως ὁ Εὐριπίδης δὲν πιστεύει πιά στοὺς θεοὺς της καὶ στοὺς ἥρωές της, δὲ βλέπει τίς πράξεις των ἀξίες νὰ προβληθοῦν σὰν ἱερὸ παράδειγμα σὲ μιὰ προχωρημένη ἀνθρώπινη γενιά, ὅπως ἡ δική του. Ὅ,τι θέλει νὰ ἐκφράσῃ δὲ χωραίει πιά στὰ ὅρια τοῦ ἥρωικοῦ κόσμου, ἢ μυθικὴ παράδοση εἶναι ἕνα σκεῦος ἀνίκανο νὰ περιλάβῃ τὴν καινούργια σοφία. Ὁ ποιητὴς γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν πίστη του εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ χτυπήσῃ αὐτούς, ποὺ τὴν παρουσιάζουν στὸ ἔργο του μέσα, τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωές του· μιὰ δυσαρμονία ἀκρότατη, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ οὔτε τὸν ποιητὴ οὔτε τοὺς ἀκροατές του.

Καὶ ὁ Εὐριπίδης μὲ τὸ ἔργο του δὲν ἐξυπηρετεῖ καλλιτεχνικοὺς σκοποὺς μόνο, ζητάει κι' αὐτὸς νὰ μορφώσῃ, εἶναι κι' αὐτὸς σοφός, ὅσο κι' ὁ Πίνδαρος. Καθὼς ὅμως εἶναι ὑποχρεωμένος πάντα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ἥρωικὴ παράδοση, ἕναν κόσμον, ποὺ δὲν μπορεῖ πιά νὰ τὸν ἐμφυχώσῃ μὲ τὴν πίστη του, ἀναγκάζεται, γιὰ νὰ κηρύξῃ τὴν και-

νούργια ιδανικά, νὰ κάνη ἕναν συμβιβασμό : δὲν εἶναι πιά τὰ ἔργα τῶν ἡρώων, πού ἐπαληθεύουν τὸ κήρυγμα τὸ νέο, ὅσο ἢ σκέψη των, αὐτὴ πού κρίνει καὶ κατακρίνει τὰ ἡρωικά ἔργα. Τὸ μορφωτικὸ στοιχεῖο τῆς παράδοσης φεύγει ἀπὸ τὴν πράξη καὶ περνάει στὸ στοχασμό, στὰ γνωμικά, πού βγαίνουν ἀπὸ τὰ στόματα τῶν ἡρώων, μὰ πού κάθε ἄλλο παρὰ ἡρωικά εἶναι καὶ πού κύριο σκοπὸ ἔχουν νὰ προσβάλουν τὸ ἔργο τὸ ἡρωικό. Ὁ μυθικὸς κόσμος τοῦ Εὐριπίδη ζῆ μέσα σὲ μιὰν ἀκρότατη ἀντίφαση λόγων καὶ πράξεων.

Στὴ φύση τοῦ ἡρωικοῦ κόσμου ἀνίκει νὰ ἐκδηλώνεται στὴν πράξη, στὴν ἐνέργεια. Τῆς σκέψης ἥρωες δὲ ζοῦν σὲ μιὰ πραγματικὰ ἡρωικὴ ἐποχὴ, ἡρωικὴ σκέψη δὲν ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνο ἔργο ἡρωικό. Ὡστόσο δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι τοῦ Εὐριπίδη τὸ μυθικὸ κόσμο τὸν βαραίνει τόσο ὁ στοχασμός. Ὁ μῦθος δὲ μορφώνει πιά, ἀλλὰ ἢ φιλοσοφία. Ὁ ποιητὴς σὰν ὁδηγητὴς, σὰ μορφωτὴς τοῦ ἔθνους του παραχωρεῖ σιγά-σιγά τὴ θέση του στὸ φιλόσοφο. Στὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη οἱ δύο κόσμοι ἔρχονται σὲ σύγκρουση. Ὑστερα ἀπὸ λίγα χρόνια θὰ ἰδοῦμε ἕναν μεγάλο ποιητὴ, τὸν Πλάτωνα, νὰ καίη τις τραγωδίες του καὶ ν' ἀφιερώνεται στὴ φιλοσοφία. Ἀπὸ τὴν πολιτεία του θὰ διώξη τὴν ἡρωικὴ ποίηση.

Ἡ μυθικὴ σκέψη ἔχει πιά ξεπεραστῆ, εἶναι ἀνίκανη τώρα νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς. Τῆς ἡρωικῆς παράδοσις ἢ πνευματικὴ ἀξία χάνεται. Ἡ ἰωνικὴ ἐπιστήμη, πού σὲ περασμένους καιροὺς εἶχε ἀρνηθῆ τὸ μῦθο στὴ Μικρασία, συμπληρώνει τώρα τὸ ἔργο της στὴν Ἀθήνα. Ἡ παράδοση πεθαίνει, ὄχι γιατί οἱ ἱστορίες οἱ παλιές μὲ τὴν τόση χρῆση των πολυτρίφτηκαν, ὅπως εἶπαν, ἀλλὰ γιατί δὲν ἀντέχουν πιά ν' ἀφομοιώσουν τὴν προχωρημένη σκέψη.

Ὁ Πίνδαρος εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ποιητὲς, πού μιὰ γενιὰ παλαιότερα ἔζησε τὴν παράδοση σὰ μιὰν ὑπέριστα ἀλήθεια, ἐπάνω σ' αὐτὴν ἐπρόβαλε τὸν πνευματικὸ του κόσμο ὁλόκληρο. Ὁ Εὐριπίδης εἶναι αὐτός, πού τὴν ἀρνήθηκε. Ἀξίζει ν' ἀντιπαραβάλωμε τοὺς δυὸ ποιητὲς τὴν ὥρα αὐτὴ, πού τελειώνομε. Ἡ σύγκριση δὲ γίνεται χωρὶς λόγο. Καθένας των συμβολίζει καὶ μιὰν ἐποχὴ.

Ὁ Πίνδαρος ὁ Θηβαῖος βρίσκεται κλεισμένος μέσα στὰ τείχη ἐνὸς ἀρχαῖκου ἀριστοκρατικοῦ πολιτισμοῦ· ὁ Εὐριπίδης ζῆ στὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα τῆς ὄριμης κλασικῆς ἐποχῆς. Ὁ Πίνδαρος μιὰ προσωπικότητα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁλοκληρωμένη· ὁ Εὐριπίδης ἕνα πνεῦμα ταραγμένο, ἀπληστο, νευρικό, χωρὶς νὰ κατασταλάξῃ πουθενά, χωρὶς ποτὲ νὰ φτάνῃ σ' ἕνα τέλος. Ὁ πρῶτος ἀρνεῖται τὴν πρόοδο· ἀπροβληματίστος, ἱκανοποιημένος μὲ τὴν πίστη τῶν πατέρων, ὑποταγμένος στὴ θέληση τῶν θεῶν, ἀντικρούζει ἀπὸ τὸ σπίτι του καλλιεργημένους κάμπους, ἤρεμες γραμμὲς βουνῶν καὶ στὸ βάθος τῆ γαλήνη μιᾶς λίμνης γαλάζιας· ὁ Εὐριπίδης ἀγκαλιάζοντας παράφορα τὴ σοφιστικὴ κίνηση, πού ζητάει ν' ἀναποδογυρίσῃ τὴν κάθε ἀξία, κριτῆς θεῶν κα' ἀνθρώπων, περνάει τὴν ἡμέρα του στὴ Σαλαμίνα μπροστὰ στὴν ταραγμένη θάλασσα. Ὁ

Ένας καταφρονεῖ τὴ μάθησιν, τὸν ἀγῶνα τῆς σκέψεως γιὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ κόσμου :

Τί ἐλπίζεις ἢ σοφία πῶς εἶναι, αὐτὴ πού λίγο
μονάχα ὁ ἕνας τὸν ἄλλον ἄντρα ξεπερνάει ;
Τρόπος κανεὶς γὰ βροῦ τὸ ἀνθρώπινο μυαλό μας
τί ἀποφασίζουσι οἱ θεοὶ : θνητὴ μᾶς γέννησε μητέρα *).

Ὁ ἄλλος γεμάτος ἀπορίες, μὲ σκέψη πάντοτε ἀνήσυχη, μελετᾷ ἀκατάπαντα, ὁ πρῶτος ποιητῆς, πού καταρτίζει μιὰ μεγάλη ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη. Ὁ Πίνδαρος στέκει ξένος κι' ἐχθρὸς στὴν ἰωνικὴ φυσικὴ φιλοσοφία· ὁ Εὐριπίδης ὑμνεῖ τὸν Ἀναξαγόρα :

Μακάριος ὅποιος πῆρε κι' ἔμαθε
τὴν ἐπιστήμη· οὔτε ζητᾷ κακὸ στοὺς ἄλλους
γὰ κἀνὴ οὔτε καὶ πράξεις ἄδικες.

Μονάχα τῆς ἀθάνατης φύσεως τὸν κόσμον, τὸν πού δὲ γερνάει,
γιατὶ ξετάζει κι' ἀπὸ ποῦ καὶ πῶς ἐπλάσθη.

Τέτοιους καμμιὰ γιὰ τίποτε κακὸ δὲν τοὺς μολεύει σκέψη **).

Οἱ ἥρωικοὶ μῦθοι ἀποτελοῦν γιὰ τὸν ἕνα ἱερὴ ἱστορία, γιὰ τὸν ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ πλάσμα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας χωρὶς ἐσωτερικὴν ἀξία. Ὁ Πίνδαρος δὲν ἀνέχεται καμμιὰ διήγησιν, πού νὰ διασύρῃ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες· ὁ Εὐριπίδης ὄχι μόνο πολλαπλασιάζει τὶς κακίαις τῶν μὲ τὶς ἐπινοήσεις του, ἀλλὰ καὶ τονίζει τὴν κατωτερότητά των. Ὁ πρῶτος εἶδαμε στοῦ θνητοῦ τὴν ἀχαριστία ν' ἀντιτάξῃ τοῦ θεοῦ τὴν εὐγνωμοσύνη· στὸν ἄλλο οἱ θνητοὶ στέκουν ἠθικὰ πῶς πάνω ἀπὸ τὰ θεϊκὰ καὶ τὰ ἥρωικὰ πρόσωπα τοῦ μύθου. Ὁ Πίνδαρος ζῆ τὰ μυθικὰ περασμένα, ζητᾷ νὰ βαθύνῃ τὸ ἰδεατὸ νόημα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων, πού πιστεύει, αἰσθάνεται, πῶς ἢ ποιητῆς δὲν εἶναι

^{*)} Τί ἔλπει σοφίαν ἔμμεν, ἂν ὀλίγον τοι
ἀνὴρ ὑπὲρ ἀνδρὸς ἴσχει ;
οὐ γὰρ ἔσθ' ὅπως τὰ θεῶν βου-
λεύματ' ἐρευνάσει βροτέα φρενί·
θνατᾶς δ' ἀπὸ ματρὸς ἔφν (ἀπ. 61).

^{***)} Ὀλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας
ἔσχε μάθησιν,
μήτε πολιτῶν ἐπὶ πημοσύνας
μήτ' εἰς ἀδίκους πράξεις ὁρμῶν,
ἀλλ' ἀθανάτου καθορῶν φύσεως
κόσμον ἀγήρω πῆ τε συνέστη
χῶθεν χῶπως.
Τοῖς δὲ τοιούτοις οὐδέποτ' αἰσχροῦν
ἔργων μελέδημα προσίζει (ἀπ. 910 N²).

παρὰ τὸ ὄργανό των, γὰρ ν' ἀποκαλύψη στοὺς μύθους των τὴν ἀπόλυτη θεϊαν ἀλήθεια. Ὁ Εὐριπίδης ἀγαπῶντας τὸν ἄνθρωπο, κάθε ἄλλο παρὰ ἀναμάρτητο, ζητάει νὰ ἐκφράσῃ τῆς σύγχρονης ζωῆς τὸ νόημα παίροντας ὑλικὸ ἀπὸ μιὰ παράδοση, πού εἶναι γι' αὐτὸν ἐντελῶς ἀδιάφορη, ἓνα ἅπλο κι' ὄχι μάλιστα κατάλληλο πάντοτε ὄργανο, γὰρ νὰ ἐκφραστοῦν σχετικὲς ἀνθρώπινες ἀλήθειες. Στὸν ἓνα ἢ παράδοση σὰν πνευματικὴ δύναμη ζῆ τὴν πιὸ μεγάλη της ἔνταση, στὸν Εὐριπίδη ἢ παράδοση πευθαίνει.

“Ὅ,τι ἄλλοτε ἦταν ὑπερηφάνειας πηγὴ, τώρα μόνο ντροπὴ μᾶς χαρίζει. Θεοὶ καὶ ἥρωες ταπεινωμένοι. Ἐνα ἥρωικὸ ἔργο, ὅπως ἡ τροικὴ ἐκστρατεία, τὸ καύχημα τόσων αἰῶνων, παρουσιάζεται τώρα σὰ μιὰν ἀνόητη, ἀσκοπη καὶ ἀνήθικη θυσία, ἡ ἑλληνικὴ νίκη στὸ τέλος μολυσμένη ἀπὸ μιὰν ἀτέλειωτη σειρά ἐγκλήματα, σφαγὲς ἀθῶων, ἀτιμώσεις, αἰχμαλωσίες, ἐμπρησμούς. “Ὅ,τι ἄλλοτε ὑψώσαμε μὲ ἀγάπη καὶ σεβασμό, τὸ γκρεμίζομε τώρα μὲ μῖσος καὶ καταφρόνια.

Ὁ μελετητὴς, πού ζῆ καὶ χαίρεται τὸν ἥρωικὸ κόσμο στοὺς παλαιότερους αἰῶνες, ἀντικρούζει στὸν Εὐριπίδη τὸν καταστροφέα καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸν ἀντιπαθήσῃ μὲ ὄλη του τὴν καρδιά. Τὸ ξέρω, πρόκειται γιὰ τὸν ἄτραγκώτατο τῶν ποιητῶν, γι' αὐτὸν πού μᾶς ἀποκάλυψε τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, γιὰ τὸ μεγάλο πολυπρόσωπο τεχνίτη, γιὰ τὸν βαθὺ στοχαστὴ. Δὲν ἔχει νὰ κἀνῃ! Τῆ στιγμὴ αὐτὴ μπροστὰ μας στέκει αὐτός, πού ἔδωκε τὸ πιὸ δυνατὸ χιτύπημα στὴ μυθικὴ παράδοση, μιὰ πνευματικὴ δύναμη ἀπὸ τίς πιὸ μεγάλες τοῦ ἔθνους του. Γι' αὐτὸν, πού βοήθησε μὲ ὄλη του τὴ δύναμη, γὰρ νὰ καταστραφῇ μιὰ πίστη. Στοὺς αἰῶνες, πού ἀκολουθοῦν ἡ παράδοση συνεχίζει μιὰ ζωὴ νεκρὴ, ἓνα ἅπλο ποιητικὸ ὑλικὸ χωρὶς καμμιά πνοή, καμμιά κίνηση.

Μὰ ὁ Εὐριπίδης εἶναι ἓνας ἅπλος ἐκπρόσωπος τῆς σοφιστικῆς σκέψης. Ἔτσι κι' ἄλλιῶς σὲ μιὰ τέτοια ἐποχὴ οἱ μῦθοι καὶ οἱ θεοὶ των θὰ ἔχαναν τὴ σημασία των. Κι' αὐτὸ τὸ ξέρω. Ὅμως ποιός θ' ἀρνηθῆ, πὼς ὁ Εὐριπίδης εἶναι πού ἔκανε τὸ πιὸ μεγάλο κακὸ στὴν παράδοση; Ὁ δραματικὸς δὲ μιλοῦσε σὲ λίγους, ὅπως οἱ ἄλλοι κήρυκες τῆς νέας σοφίας, ἐξετάζοντας θεωρητικὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἰθδικῆς καὶ τῆς θρησκείας: μπροστὰ σ' ὄλους τοὺς Ἀθηναίους ἄφηνε νὰ φανῆ ἡ ἀπιστία του, ἀρνεϊόταν τὸ μῦθο, παρουσίαζε τὴν κακία τῶν θεῶν ἐπάνω στὴ σκηνὴ ὀλοζώντανῃ, ταπείνωνε τὰ πιὸ σεβαστὰ ἔργα καὶ πρόσωπα τῆς παράδοσης. Αὐτὸ δὲ θὰ τὸ ξεχάσῃ ὁ μελετητὴς, πού ζῆ καὶ χαίρεται τὸν ἥρωικὸ κόσμο στοὺς παλαιότερους αἰῶνες.

* * *

Μὲ τίς τέσσαρες ὀμιλίαι, πού κάναμε, γυρέψαμε νὰ ζήσωμε στὴ μυθικὴ παράδοση τὸν ἀντίχτυπο τῶν πνευματικῶν ρευμάτων, πού ἐτάραραξαν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ τέλος τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Στὴν παράδοση προβάλλει ὁ ἀρχαῖος τοὺς πόνθους του, τὴν πίστη του, τὴν πνευματικὴ του ζωὴ ὄλη. Τί σημαίνει,

ἂν οἱ μῦθοι ἀναφέρονται σὲ φανταστικὰ γεγονότα, τὴν ὄρα πού γι' αὐτὸν ἀποτελοῦν μίαν ἀλήθεια, ἀλήθεια, πού τῆ ζῆ ἀσύγκριτα πιὸ βαθιὰ ἀπ' ὅ,τι ζοῦμε ἑμεῖς σήμερα τὴν ἱστορία μας, τὴν πραγματικὴν μας ἱστορία;

Ἡ μυθικὴ παράδοση στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα μορφώνεται ἀπὸ ἕνα λαὸν μέγαν καὶ τὸν μορφώνει. Αὐτοῦ τοῦ μεγάλου λαοῦ τὸν πνευματικὸν κόσμον ἀγωνιζόμεσθε ἑμεῖς σήμερα νὰ τὸν ξαναζήσωμε μέσα μας, γιὰ νὰ μορφωθῶμε καὶ νὰ μορφώσωμε. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μελέτη τῆς μυθικῆς παραδόσεως ὑψώνεται μπροστά μας σὰν ἕνα χρέος ὑπέροχον.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Μ Α

Οἱ τέσσαρες αὐτὲς ὁμιλίαι ἐδόθησαν τὸν Ἰανουάριον καὶ τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1932 ἐν τῷ μεγάλῳ ἀμφιθέατρῳ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Βιβλιογραφία: Παραπέμπω σὲ μερικὰς ἀπὸ τὰς νεώτερας σχετικὰς ἐργασίας. Γενικά: C. Robert Die griechische Heldensage (1920—4), U. v. Wilamowitz - Moellendorf Die griechische Heldensage, Sb. Berl. Akad. 1925, W. Schmid Griechische Literaturgeschichte I 1 (1929), W. Nestle Griechische Religiosität von Homer bis Pindar und Aeschylus. — I. Κακριδῆ Μυθολογούμενα, Ἡμερολόγ. Μεγάλ. Ἑλλάδ. 1931. — Γιὰ τὸν ὁμηρικὸν μῦθον: W. Otto Die Götter Griechenlands (1929). Γιὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Μελέαγρου: I. Κακριδῆ Τὸ παραμῦθον τοῦ Μελέαγρου, Λαογραφ. 10 (1932), Ὀμηρικὰ καὶ Μυθολογούμενα, Ἐπιστ. Ἐπετηρ. Φιλοσοφ. Σχολ. Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης II (1932). Γιὰ τὸν πινδαρικὸν μῦθον: H. Fraenkel Pindars Religion, Antike 3 (1927), W. Schadewaldt Der Aufbau des Pindarischen Epinikion (1928). Γιὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Πέλοπα: I. Κακριδῆ Ἄρχει 116, Philologus 85 (1930). Γιὰ τοὺς μύθους τῶν τραγικῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Εὐριπίδου: M. Pohlenz Die griechische Tragödie (1930).

Οἱ μεταφράσεις τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅσες δὲν ἀναφέρουν ἀπὸ κείτω τὸν μεταφραστήν, ἔχουν γίνεαι ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴν τὸν ἴδιον.